

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philological Sciences. Vol. 2 (105)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філологічні науки. Вип. 2 (105)

ISSN (Print): 2663-7642
ISSN (Online): 2707-4463

УДК 811.161.2'373'7-112

DOI 10.35433/philology.2 (105).2025.107-126

ФРАЗЕОЛОГІЗМ У ДІАХРОНІЇ: СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ

В. В. Денисюк*

У статті здійснено критичний аналіз наявних лінгвістичних поглядів на категорійні ознаки фразеологічних одиниць та їхню релевантність в аспекті історичного розвитку мови. Автор окреслює імовірність кожної зі специфічних ознак фразеологізмів, порівнюючи традиційні синхронійні постулати з даними писемних пам'яток.

Основну увагу приділено осмисленню дев'яти ознак: відтворюваності, стійкості, варіантності, частотності, нарізнооформленості, фразеологічного значення, номінативності, метафоричності та експресивності. Акцентовано на діалектичному зв'язку між відтворюваністю та стійкістю. На противагу синхронійному підходу, де відтворюваність вважають доміантною, у діахронії її кваліфікують як похідну, а не перманентну ознаку, оскільки часовий чинник і варіантність не дають змоги говорити про повну тотожність форм. Стійкість також визнають відносною, оскільки компонентний склад може зазнавати змін. Найбільш стабільним елементом у часі визначено структурну модель фразеологічних одиниць, тоді як варіантність, навпаки, розглянуто як перманентну діахронічну ознаку, що відображає динамічні процеси становлення фразеологічного складу.

Критерій частотності відкинуто як категорійну ознаку фразеологізмів у діахронії, оскільки він є кількісним і не може охопити фразеологічні одиниці, зафіксовані в пам'ятках лише один чи кілька разів. Підтверджено важливість нарізнооформленості (мінімум два складники).

Ключовими семантичними маркерами визначено цілісність фразеологічного значення та метафоричність / експресивність. Саме метафоричність, яка лежить в основі експресивності, відокремлює власне фразеологізми від нейтральних термінологічних сполучень та кліше, хоч експресивний потенціал давніх фразеологізмів складно довести без урахування позамовних чинників.

Проведений аналіз дав підстави для висновку, що дефінітивне наповнення терміна "фразеологізм" має бути універсальним лінгвістичним конструктом, що відображає його сутнісні, інваріантні ознаки (стійкість, фразеологічне значення, відтворюваність, метафоричність, експресивність) незалежно від того, стійке сполучення слів досліджено в синхронії чи в діахронії. Часовий проміжок є лише полем застосування цієї універсальної дефініції.

Ключові слова: фразеологізм, діахронія, синхронія, ознаки фразеологізму, стійкість, варіантність, відтворюваність, фразеологічне значення, метафоричність, експресивність.

* доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови та методики її навчання
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини),
email: dvv2812@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6773-1380

PHRASEOLOGISM IN DIACHRONY: ESSENCE AND FEATURES

Denysiuk V. V.

The article critically analyzes existing linguistic views on the categorical features of phraseological units (PUs) and their relevance in the context of the historical development of language (diachrony). The author outlines the probability of each specific feature of phraseologisms, comparing traditional synchronic postulates with data from written historical records.

Primary attention is paid to the conceptualization of nine features: reproducibility, stability, variability, frequency, separateness of components, phraseological meaning, nominative function, metaphorical quality, and expressiveness. Emphasis is placed on the dialectical connection between reproducibility and stability. In contrast to the synchronic approach, where reproducibility is considered dominant, in diachrony, it is qualified as a derivative, rather than a permanent feature, since the time factor and variability do not allow for complete identity of forms. Stability is also recognized as relative, as the component composition may undergo changes. The structural model of phraseological units is identified as the most stable element over time, while variability, conversely, is viewed as a permanent diachronic feature that reflects the dynamic processes of the formation of the phraseological system.

The criterion of frequency is rejected as a categorical feature of phraseologisms in diachrony, as it is quantitative and cannot encompass PUs recorded in records only once or a few times. The importance of the separateness of components (a minimum of two components) is affirmed.

Integrity of phraseological meaning (supra-word meaning) and metaphorical quality / expressiveness are identified as key semantic markers. It is the metaphorical quality, which underlies expressiveness, that distinguishes true phraseologisms from neutral terminological combinations and clichés, although the expressive potential of ancient phraseologisms is difficult to prove without considering extralinguistic factors.

Based on the analysis, it is concluded that the definitive content of the term "phraseologism" should be a universal linguistic construct that reflects its essential, invariant features (stability, phraseological meaning, reproducibility, metaphorical quality, expressiveness) regardless of whether the fixed word combination is studied in synchrony or diachrony. The time span merely serves as the field of application for this universal definition.

Keywords: *phraseologism, diachrony, synchrony, features of phraseologism, stability, variability, reproducibility, phraseological meaning, metaphorical quality, expressiveness.*

Постановка наукової проблеми.

Актуальність дослідження фразеологічних одиниць (ФО) у діяхронічному аспекті беззаперечна для сучасної лінгвістики і мовної культури. Вона зумовлена необхідністю глибокого розуміння природи мови як динамічної системи та місця ФО в ній. Сучасна фразеологія має тенденцію до подолання суто синхронічного опису на користь діяхронічного аналізу. Це дає змогу перейти від простої фіксації наявних ФО до розуміння їхньої генези та еволюції. Діяхронія розкриває механізми фразотворення та дефразеологізації, що важливо для створення точної і всеохопної теорії фразеології. Історичний аналіз дає змогу з'ясувати, які ознаки були первинними для формування ФО і як вони набували або втрачали своє значення з плином часу, що

вможливає розмежування власне фразеологізмів і потенційних ФО.

Фразеологізми є не просто мовними одиницями, а концентрованим вираженням національного світогляду, культури та історії. Діяхронічне дослідження дає змогу декодувати первинну, часто вже затемнену, внутрішню форму ФО. Відновлення цих етимологічних коренів є прямим шляхом до розуміння того, як наші предки сприймали світ, що було важливим у їхньому побуті, які історичні події чи реалії лягли в основу стійких сполучень слів (ССС).

Аналіз давніх пам'яток писемності необхідний для виявлення найдавніших фразеологічних шарів і датування їхнього входження в активний обіг, а вивчення механізмів варіювання та трансформації ФО у минулому допомагає прогнозувати

тенденції змін у сучасній фразеологічній системі. Усе це диктує необхідність окреслення чітких ознак фразеологізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська фразеологія в діячоронії – малодосліджена сфера, на чому слушно акцентують науковці: "Найменше місця серед основних проблем фразеології займають дослідження в історичному аспекті. А тим часом вагомість таких досліджень немала. Вони допомагають вивчити первинні форми і значення фразеологізмів, визначити джерела їх походження, виявити сфери їх первинного вживання, встановити обсяг фразеології та її системності у певні епохи тощо. Такі дослідження пов'язані з великими труднощами: з відсутністю писемних пам'яток взагалі або їх відповідної кількості, з браком довідкових джерел для етимологічних досліджень та ін." [5: 3]. В. Д. Ужченко вважає, що відсутність досліджень діячоронійної фразеології призводить до виникнення довільних етимологій, уповільнює фразеографічну роботу, знижує якість стилістичних студій і залишає поза увагою глибокі пласти української етнокультури [24: 1]. Свого часу Л. А. Булаховський окреслив такі завдання для вивчення фразеології в діячоронії: необхідно збирати різноманітний матеріал, що допоможе з'ясувати походження, семантико-побутові витоки тих чи тих фразеологізмів, а також пояснить, коли, де і як той чи той вислів отримав пізнішу семантику, уже безпосередньо не зрозумілу, з якою він функціонує в мові як фразеологізм [9: 68]; у цьому був переконаний і В. Д. Ужченко: "Центральною проблемою історичної фразеології є становлення й розвиток фразеологічного корпусу" [24: 2].

Дослідження розвитку фразеологічного складу (ФС) будь-якої мови має на меті фіксацію фразеологізмів, визначення джерел їхньої появи та з'ясування динамічних процесів, пов'язаних зі змінами в семантичній і складниковій структурі цих одиниць. З позицій часу це

завдання ніби просте, оскільки в розпорядженні мовознавців є значна кількість писемних пам'яток різних стилів і жанрів, розроблені відносно чіткі параметри ФО різного ступеня ідіоматичності, принаймні для сучасної мови, підтвердженням чого є студії, у яких досліджено особливості функціонування фразеологізмів у творах українських письменників ХІХ – початку ХХІ ст., а також у говірковому мовленні.

Діячоронійні дослідження мають свої особливості. Польська дослідниця К. Клещова слушно акцентувала, що "складність, комплексний характер історичних об'єктів роблять привабливими цю галузь знань, відкривають перед дослідниками історико-лінгвістичних студій широкі перспективи. Варто усвідомлювати, що відомі нам історичні мовні факти мають хитке, невизначене, можна сказати, слизьке підґрунтя, і це дає змогу доповнювати і наповнювати їх новими джерелами, а особливо коригувати усталені судження. Прийняті в історії мови висновки є не так догмами, як пропозиціями для погляду на мову минулих часів. Маємо сконструйоване, а не реконструйоване бачення еволюції мови. Сучасна історіософія всіляко підкреслює неможливість реконструкції минулого, його гіпотетичність, фрагментарність, непередбачуваність, особливо те, що впливає із прив'язки до часу, в якому працює історик" [34: 55–56].

Сказане К. Клещовою стверджує нас у думці, що для правильності розуміння семантики тієї чи тієї одиниці в сучасній українській мові потрібно знати її історичний шлях, що можливо виконати, тільки правильно організувавши діячоронійний аналіз, етапами якого будуть формальна реконструкція, почерпнута з етимологічних словників, внутрішня реконструкція з достатньою текстовою дистрибуцією, історична лінгвогеографія, що презентує функціонування того чи того фразеологізму в українській і в сусідніх слов'янських мовах, з якими були

безпосередні мовні контакти. Мають бути залучені етимологічні, історичні, тлумачні і фразеологічні словники, що презентують "семантичне" розуміння еволюції лексеми (у складі ССС) та допоможуть скорегувати дані, отримані дослідниками попередніх століть.

Мета – з'ясувати сутність і визначити основні ознаки фразеологізму як мовної одиниці в аспекті діяхронії.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Лінгвісти, розпочавши дослідження фразеології з творів І. П. Котляревського, у такий спосіб проводять умовну розмежувальну лінію: дефініція, запропонована у ХХ ст., пояснює сутність фразеологізму тільки сучасної української мови, яка "у широкому розумінні ототожнюється з новою українською літературною мовою" (письмівка С. Я. Єрмоленко. – В. Д.) [12: 696], а "нова українська літературна мова – сучасна українська літературна мова, що почала формуватись у кінці 18 – 1-й пол. 19 ст., коли літературна писемна практика звернулася до живого народнорозмовного джерела" (письмівка Л. Т. Масенко. – В. Д.) [17: 432], хоч літературна писемна практика активно почала використовувати народнорозмовне джерело ще з ХVІ ст. С. Я. Єрмоленко досить критично висловилися про вироблений у ХХ ст. підхід до аналізу фразеологізмів, засвідчених у творах письменників минулих століть, зокрема І.П. Котляревського, однак це зауваження актуальне для всіх попередніх досліджень, вибудованих без урахувань антропоцентризму та дискурсивності. Вона зауважила, що, хоч кваліфікація використаних у творі фразеологізмів і трансформованих ідіоматизмів обмежена їхньою оцінкою лише як структурно-мовних явищ, цитовані в "Енеїді" ФО і мінітексти водночас демонструють їхній безпосередній зв'язок із глибинним змістом твору Котляревського та

ознаками національно-мовної свідомості українців [11: 4].

Українські дослідники пропонують такі визначення фразеологізму: "Фразеологічною одиницею звичайно називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією, автоматично" [20: 11]; фразеологізми є "стійкими відтворюваними сполуками слів, що мають своєрідні, специфічні структурні властивості, якими вони відрізняються від звичайних вільних синтаксичних конструкцій, а також окремих слів, що їх вивчає лексикологія" [18: 6]; "Фразема – це аналітичний за структурою, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який утворюється внаслідок інтеграційної дифузії лексичних і граматичних значень свого вільносинтаксичного генотипу, зумовленої процесами вторинного семіозису" [2: 4]; "фраземи – це такі побудовані з окремих слів <...> мовні засоби, що виконують номінативну функцію, мають значення, співвідносне з поняттям, й емоційно-експресивне забарвлення" [10: 5]; "Фразеологізм – це віртуальний знак мови на зразок словосполучення і речення, з повним або частковим переосмисленням компонентів, призначення якого – вираження номінативно-експресивної функції" [5: 77]; "Під фразеологізмом <...> прийнято розуміти мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення" [26: 4]; "Фразеологізм – нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням

зобов'язаний фраземотвірній взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів" [3: 801]; "Фразеологізм, таким чином, – це надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію" [25: 26]; "Фразеологізм (грецьк. *phrasis* – спосіб вираження, зворот і *lógos* – слово, вчення, поняття) / Одиниця фразеологічна (прикм. від ім. *фразеологізм*) / Фразема (грецьк. *phrasis* – спосіб вираження, зворот + *ема*) – лексично неподільна, відтворювана одиниця мови з двох чи більше слів, цілісна за своїм значенням і стійка за складом та структурою" [14: 4: 102].

Польські мовознавці використовують терміни *ідіома*, *фразеологізм*, *фразеологічний зворот*, *фразеологічне сполучення* як синоніми, що знайшло відображення в дефініціях, поданих в енциклопедіях польської мови, які акцентують на кількох ключових ознаках – кількаслівності, єдності фразеологічного значення, стійкості: "Ідіома (фразеологізм, фразеологічний зворот) – це стійка мовна конструкція з двох або більше слів, значення якої не можна вивести зі значення окремих слів, що входять до складу конструкції" [31: 119]; "Ідіома (ідіоматизм; фразеологізм; сполучення і зворот фразеологічний). Дво- або кількаслівна стійка (усталена) конструкція мови, значення якої не можна вивести зі значень і правил поєднання слів, які входять до її складу" [32: 224]. Відхилення від загальноприйнятого визначення спостережено тоді, коли дослідження виконане на матеріалі текстів, які репрезентують дискурсивну практику відкритого чи закритого типу, напр.: фразеологізм – "відносно стійке, відтворюване сполучення слів, що характеризується образністю, семантичною єдністю та експресивністю" [36: 23].

На думку болгарської дослідниці Я. Сивілової, фразеологізм – це

"словосполучення, збережене у свідомості мовців, легко відтворюване у відносно постійному складі та яке перебуває в постійному зв'язку з контекстом" [19: 202].

Отже, в основу наведених дефініцій покладено переважно такі ознаки фразеологізму, як відтворюваність, цілісність семантики, стійкість. Намагання пояснити зміни впродовж еволюції фразеологізму спостережено тільки в контексті загального коментування фразеології як науки. Наприклад, Я. А. Баран, М. І. Зимомря, І. М. Білоус та І. М. Зимомря пропонують розділ "Синхронія та діахронія у фразеології" [6: 172–177], де на прикладі кількох фразеологізмів продемонстрували втрату цими одиницями внутрішньої форми, що, однак, не позначено на їх експресії, "оскільки їхнє значення і контекст підсвідомо викликають у мовця (читача) наявність певного образу, який можна назвати псевдообразом" [6: 176]. Автори свідомі того, що діахронія значною мірою існує в синхронії, оскільки такий критерій, як стійкість фразеологізму, властивий більшою мірою синхронії, діахронія ж оперує динамікою, нестійкістю, що передбачає здатність фразеологізму як нарізно оформленої одиниці до варіантності.

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко акцентують увагу на історичних змінах у фразеологізмах, зокрема в аспекті загальномовному та індивідуально-авторському. Автори дійшли висновку, що хронологічні зрізи як загальномовної фразеології, так і фразеології тих чи тих семантико-тематичних груп засвідчують безперервні еволюційні процеси, що можна простежити в заміні концептосфер, а також у змінах їхньої структури, семантики та стилістичному перегрупованні. Крім того, на їхню думку, разом з історичними трансформаціями, фразеологізмам властива гнучкість okazionalного вживання [25: 237]. На складності вивчення фразеологізмів акцентував В. Хлебда: "за кожною

мовною одиницею стоїть уся її історія – рідко проста й очевидна, частіше сповнена ускладнень, потаємних шляхів, прихованих переходів до інших країн і часів" [30: 275].

Усі тлумачення не дають повного уявлення, що ж потрібно вважати фразеологізмом для будь-якого віддаленого від нас часового зрізу, який не дорівнює синхронії. І справа не в дефініції, а в розумінні сутності власне одиниці, адже запропонованих мовознавцями методів та підходів не завжди достатньо для встановлення ступеня злитості складників, аби стверджувати про тотожність одного фразеологізму для XVI і XXI ст. Ф. де Соссюр свого часу вказав на проблему "діахронійної тотожності", зазначивши, що, аби він міг сказати, чи залишилася та або та одиниця тотожною самій собі, чи, продовжуючи своє функціонування як окрема одиниця, зазнала змін за формою і за змістом, йому необхідно знати, на чому можна ґрунтувати твердження, що елемент, узятий із різних епох, є тим самим [21: 229]. Таке застереження диктує вироблення не суто вузького – фразеологічного – підходу до вивчення еволюції стійких сполучень слів (далі – ССС), а ширшого – фразеологічно-загальномовного, що передбачає розуміння фразеологічної підсистеми як складника системи мови, відтак потрібно аналізувати фразеологізм не автономно, а з урахуванням розвитку задіяних у його творенні та функціонуванні підсистем мови, з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників, де в аспекті фразеологізації та дефразеологізації сполучень слів останні мають важливе значення. Складність вибору підходу до вивчення ФО нині простежено в студіях західних дослідників, які для виокремлення словосполучень беруть за основу їх лексико-граматичні ознаки, для ідіом – застосовують семантичний принцип, а для паремій і порівнянь – дискурсний або прагматичний підхід [35: 79, 84]. У цьому аспекті С. Ілаксберг ставить логічне запитання і дає таку відповідь: "Що відрізняє ідіоми від багатьох

стійких виразів? Це їхня нелогічна природа, тобто відсутність будь-якого зв'язку між лінгвістичною та ідіоматичною семантикою" [33: 37]. Українська дослідниця В. В. Калько для студіювання сучасних паремій пропонує використовувати когнітивне моделювання семантики, контекстуально-інтерпретаційний і прагматичний аналізи [15: 114–154].

Погляди фразеологів-діахроністів на фразеологізм у часовій проєкції дещо відмінні від поглядів сучасників. Наприклад, О. С. Юрченко, обґрунтувавши критерії виокремлення ФО, запропонував таке визначення: "Фразеологічна одиниця (ФО) – нарізно оформлений лексико-граматичний комплекс, якому притаманні надслівне лексичне значення, а також певна часова стійкість, яка виявляється (виявлялася) у відтворюваності в готовому вигляді з допуском варіантності" [28: 20]. Мовознавець апелює до понять "часова стійкість" і "відтворюваність" як до таких, що в комплексі становлять інтегральну ознаку фразеологізму: "Під стійкістю (часовою стійкістю) ФО ми розуміємо збережуваність її (ФО) в часі, лінгвістичну спадкоємність основних її складників, яка (незважаючи на можливу змінюваність цих складників) забезпечує діалектичну тотожність цієї одиниці самій собі протягом певного часу (протягом або мікродіахронії, або усієї історії розвитку літературної мови)" [28: 21].

О. Суховій фразеологізмом вважає "лексико-граматичний комплекс нарізно оформлених компонентів, якому властиві певна сталість, відтворюваність, часто – експресивність, образність, метафоричність" [22: 17], а І. В. Черевко – "експресивну, відносно-стійку, із можливою варіантністю сполуку з цілісним образно-переносним значенням та притаманними їй граматичними категоріями й відтворюваністю" [27: 23].

Такі дефініції свідчать про однакове розуміння мовознавцями-діахроністами природи ФО. Відмінний

критерій – це часова стійкість, запропонована О. С. Юрченком. Цей критерій потребує додаткового коментування, оскільки цитовані дефініції фразеологів демонструють "діахронійне" відхилення, на що вплинув власне часовий фактор – хронологічні межі дослідження. Оскільки О. С. Юрченко досліджував пам'ятки, що належать до різних етапів розвитку української мови, цілком логічним було порівняти ФС цих століть. Це, зі свого боку, давало змогу простежити всі зміни (структурні, семантичні, граматичні тощо) у фразеологізмах, зафіксованих у текстах другої половини XVII ст., та тих, що засвідчені на межі XVIII–XIX ст. Такий підхід декларував обов'язкове включення часової стійкості у критерій фразеологізму. Це ж спостережено й у дослідженні І. В. Черевко. О. О. Суховій, навпаки, зосередила своє дослідження на ораторсько-проповідницькій прозі В. Ясинського (1627–1707). Хоч вона обрала для аналізу тексти одного історичного періоду, використання історичних словників та звернення до джерел появи фразеологізмів в українській мові підтверджує розуміння лінгвісткою часової стійкості як важливого критерію існування ФО.

Узагальнення поглядів мовознавців (і синхроністів, і діахроністів) на фразеологізм дає підстави констатувати, що це одиниці з набором типових ознак, основними з яких є нарізнооформленість, відтворюваність, повторюваність, метафоричність, семантична цілісність, а для діахроністів – часова стійкість, визначена сталістю значень і складників. На нашу думку, критерій часової стійкості не можна вважати основним, хоч саме він доводить тяглість лексико-фразеологічної системи мови впродовж століть. Це зумовлено тим, що перші фіксації одного фразеологізму можуть бути пізніми, наприклад із XIX чи XX ст., а іншого сягати XI ст.; на використання одних фразеологізмів вплинули позамовні чинники

(наприклад, заборона використовувати українську мову спричинила відсутність писаних нею текстів, а тому й відсутність писемного підтвердження побутування фразеологізму), інших – ні. Якби це був основний критерій функціонування фразеологізму в діахронії, тоді динаміку ФО було би зведено тільки до варіантності, а ФС – до постійного поповнення. Мова не втратила б у такому разі жодного фразеологізму. Цього, однак, не спостережено, оскільки семантичне тяжіння до лексеми диктує загальний принцип розвитку фразеологізму: зникає реалія – одиниця мови переходить у пасив, а згодом і може зникнути повністю. Фразеологізм, як і лексема, є вербальним репрезентантом ситуації чи явища, відтак повною мірою залежить від їх наявності в суспільстві, прикладом чого може слугувати антична фразеологія, що вийшла далеко за межі території первинного функціонування. Національна фразеологія демонструє такі самі процеси. Наприклад, етнофразеологізм *дати гарбуза* 'відмовити тому, хто сватається' наразі зазнав переміщення на периферію весільної фразеології, оскільки ледь не щоденне оновлення весільного обряду та демократизація стосунків між молоддю позбавили цей мікрообряд "весільного" статусу. Сфера його побутування нині – словники, підручники, наукова література (з етнографії, фольклористики та ін.).

Традиційне трактування, що фразеологізм функціонує в мові народу, – не так переконливе, як декларативне. Це узагальнене розуміння, що проєктує ситуацію в напрямі того, що кожен нібито володіє тим чи тим фразеологічним запасом. Цього насправді немає, оскільки фразеологізм не є основним засобом комунікації, він тут допоміжний елемент, якому відведено переважно експресивну функцію, тому що мовець інтерпретує актуальну на той чи той момент семантику ССС без апеляції до дослівного його розуміння. Фразеологізми вживають здебільшого ті, хто прагне увиразнити своє усне чи

писемне мовлення, але це одиниці. Ні у XVIII, ні в XVII чи XVI ст., ні раніше а priori не могла бути інша ситуація, оскільки інформацію поширювано вкрай повільно, а напшовхнувшись на мовний бар'єр, вона шукала простіший спосіб її удоступнення. Це дає всі підстави вважати, що фразеологізми первинно виконували номінативну функцію (навіть для ідентифікації експресивної ситуації), із часом, вийшовши за межі "своєї" дискурсивної практики, розвинули експресивну конотацію. Залучення в орбіту фразеологізації назв історичних осіб, географічних об'єктів, подій розвинуло у фразеологізми функцію інтелектуалізації, що часто спостережено в релігійному, зокрема проповідницькому, та в поетичному дискурсах.

Тісне переплетіння синхронії та діячронії у фразеології, як і в мові загалом, детермінує правильне усвідомлення поняття власне розвитку, еволюції, адже з позицій часу як філософської категорії діячронія вміщує в себе синхронію, що дає підстави говорити про всі фразеологізми як елементи діячронії незалежно від того, скільки часу та чи та ФО функціювала в мові – пів чи одне століття (одна мікросинхронія) або ж кілька століть (кілька мікросинхроній). Водночас це не дає жодних підстав констатувати, що ФС сучасної української мови більш розвинений, аніж, наприклад, української мови XVI ст. На нашу думку, єдиним доказом розвитку є більша кількість ФО, яка включатиме й успадковані з попередніх століть, і новоутворені, та фразео- / лексикографічна закріпленість однієї / кількох суб'єктивно визначених за норму форм. Люди спілкуються, їм достатньо для розуміння тих лексем і фразеологізмів, що є нині; так само комунікували й українці, наприклад, XVI ст. – і та мова задовольняла їхні потреби в усіх сферах. Немає жодних підстав уважати, що українська мова того чи того періоду не могла задовольнити потреби народу в комунікації. Писемні пам'ятки хоч і є основним джерелом для реконструкції

мови в діячронії, проте не здатні дати відповіді на всі запитання. Це свідчить, що на фразеологічному рівні ключовими потрібно визнати метафоричність, стійкість семантики та структурних моделей, а заміна складників чи інші трансформації можливі тільки як відображення загальної тенденції розвитку лексико-фразеологічного складу мови. Пасивізація разом із появою нових фразеологізмів нарівні з варіантністю є свідченням динамічних процесів у фразеологічному складі української мови.

Наявність специфічних для ФО ознак – камінь спотикання у фразеології. Мовознавці визначають різну їх кількість. Г. М. Удовиченко, зокрема, визначав ФО за такими ознаками: стабільність (незмінність) їхнього значення, сталість лексичного складу та порядку слів, неможливість дослівного перекладу на інші мови, а також здатність цілісного звороту бути заміненим одним словом [23: 20–21]; Л. Г. Скрипник вважала такими нарізнооформленість, відтворюваність, цілісність значення і "надслівність" [20: 10–11]; Ф. П. Медведєв ключовими ознаками вважав "відтворюваність, стійкість, цільність значення, синтаксична неподільність, поширеність серед мовців, метафоричність і експресивність" [18: 30–31]; В. Д. Ужченко зазначив, що основними ознаками для таких одиниць є смислова неподільність, відтворення в мові як готової одиниці, стабільність структури та компонентів, а також їхня виражальна функція [25: 21]; І. В. Черевко ознаками фразеологізму вважає такі, як "відтворюваність, часова стійкість (із допуском варіантності), нарізнооформленість, фразеологічне значення, номінативна функція, експресивність" [27: 23]. Загалом ознаки тотожні для фразеологізмів, зафіксованих у синхронії та в діячронії. Окреслимо ймовірність кожної з ознак для фразеологізму в діячронії.

1. Відтворюваність. Відтворюваність уважають чи не основною ознакою фразеологізмів [3: 801], на підставі якої

розрізняють ФО (ідіома, фразеологізм) і звичайні словосполучення [29: 101]. Л. Г. Скрипник у визначенні поняття "фразеологічна одиниця" наголошувала на відтворюваності у процесі спілкування, а також на цілісності значення та "надслівності" таких одиниць [20: 11]. Л. Г. Авксентьев вважав відтворюваність спільною та диференційною ознакою для всіх фразеологізмів. Він пояснював, що ФО використовують у мовленні як готові формули, а не створюють та організовують їх щоразу відповідно до граматичних законів, що дає підстави включити відтворюваність до числа їхніх диференційних ознак [1: 27]. В. Д. Ужченко також указував на відтворюваність як специфічну ознаку фразеологізмів. Він підкреслював, що фразеологізми існують у свідомості та пам'яті як готові блоки, які разом зі словами використовують для конструювання речень та образної вторинної номінації [25: 21].

На нашу думку, відтворюваність не можна вважати перманентною ознакою фразеологізмів у діячості. Навіть із погляду специфіки людської психіки нереально в усіх однотипних комунікативних ситуаціях використати ту саму форму фразеологізму, тому що обов'язково буде спостережено якщо не лексичну заміну того чи того складника, то граматичну, то кількісно-структурну, що детерміновано рівнем освіченості мовця, його життєвим досвідом і комунікативною ситуацією, яка дає поштовх до різних мовних трансформацій.

Діахроністи, на відміну від синхроністів, до питання відтворюваності ФО підходять із позицій часу, який зовсім не вводить відтворюваність у групу ключових ознак фразеологізмів. Свого часу О. С. Юрченко зазначав, що "відтворюваність ФО – категорія історична, тому без часової стійкості вона немислима" [28: 21]. Підтвердженням цих слів є хронотоп української мови: значну кількість фразеологізмів утрачено (їх відсутність у ФС сучасної української мови зовсім не

означає, що вони не були відтворюваними в період свого активного функціонування), значна кількість фразеологізмів мала від двох до більше варіантів, тож говорити про фразеологізм, зафіксований уперше, наприклад, у XVI ст. і збережений донині в такій самій формі, не доцільно. Діахронічна сутність фразеологізму дала підстави О. О. Суховій стверджувати, що "відтворюваність стає наслідком, виявом сталості в мовленні, а отже, цю ознаку можна вважати лише похідною" [22: 16].

Дослідивши писемні тести української мови XVI–XVII ст., І. В. Черевко запропонувала таку дефініцію: "під фразеологічною відтворюваністю розуміємо репродукування готових сполук в одному й тому ж вигляді, а не створення їх під час мовленнєвого акту. До того ж, розглядаючи ФО в історичному ракурсі, потрібно зважати й на те, що вони можуть із часом занепадати, тобто позбуваються здатності відтворюватися" [27: 24].

Усі дефініції автори пропонували на основі досліджень писемних пам'яток, кількість яких для різних століть різна, як і різним є жанрово-стильове розмаїття мови того чи того періоду. Це окреслює кілька моментів, що стали підґрунтям для потрактування відтворюваності однією з ключових ознак фразеологізмів. По-перше, кількість текстів для XIV–XVI ст. незначна; по-друге, це переважно тексти, що репрезентують діловий стиль або різні жанри конфесійного, де шаблонність, писемна традиція зберігали те чи те поєднання слів у незмінній формі (за винятком графічних накреслень); по-третє, проникнення народної мови в писемний текст засвідчує, що авторам була відомою семантика того чи того ССС, однак вимоги жанру чи стилю не завжди вможлилювали написання його складників поряд; по-четверте, у більшості студій проаналізовано тексти XIX–XX ст., де канон літературної мови (читай – цензура), нав'язаний народній упродовж XX ст., максимально зводив

до одного знаменника діалектні чи індивідуально-авторські відмінності. Отже, відтворюваність як ознаку фразеологізмів доцільно розглядати тільки на рівні умовної синхронії (наприклад, 50–100 років), ураховуючи при цьому фразеологічний узус літературної мови.

2. Стійкість. На думку більшості мовознавців, відтворюваність нерозривно пов'язана зі стійкістю, і саме ці дві ознаки формують тандем, що визначає сутність фразеологізму. Л. Г. Авксентьев зазначав, що "відтворюваність і стійкість фразеологізму – це нерозривні, тісно пов'язані між собою ознаки. Однак якщо відтворюваність фразеологізму слід відносити до диференційних ознак, то його стійкість і структурно-семантичну цілісність – навряд" [1: 26]. В. Д. Ужченко наголошував, що характерною ознакою є незмінність основних компонентів і структури при збереженні певної варіантності, що назвав "діалектичною єдністю" цих двох властивостей [25: 22]. Ця думка слугує підтвердженням і відносності попередньої ознаки. Однак якщо розуміти стійкість крізь призму ступеня семантичної єдності чи нерозкладності складників, у такому разі потрібно визнати повну незмінність фразеологізму, наявність тільки єдиної форми, неприпустимість варіантності. У цьому аспекті знову визначальним постає хронологічний критерій, який підтверджує, з одного боку, варіантність фразеологізму, а з іншого, – стійкість моделі і семантики. Найменшою варіантністю позначені фразеологізми, що містять складники, які здавна є крайньою периферією мови, значення яких не відоме пересічним носіям мови, або фразеологізми, запозичені з джерела, що становило і становить той чи той канон (релігійний, науковий та ін.).

Актуальність зберігають слова О. С. Юрченка про пару понять "відтворюваність" і "часова стійкість". Під "часовою стійкістю" автор розумів здатність ФО до збережуваності та підтримання діалектичної тотожності

самій собі протягом тривалого часу завдяки спадкоємності її ключових елементів, навіть якщо ці елементи можуть зазнавати змін [28: 21]. Таке розуміння нашої думки, що стійкість фразеологізму має бути його домінантною ознакою, оскільки ідіоматизує, монолітизує в собі єдине значення, виразником якого є кілька семантично неподільних слів, поєднаних за тією чи за тією моделлю. Стійкість, отже, визначає, формує зовнішній і внутрішній бік фразеологізму, де зовнішній – це складники, а внутрішній – семантика, проміжним можна вважати модель. Тож якщо складники мають здатність до варіювання зі збереженням семантики, а семантика – все ж виявляти динаміку (здатність до розширення чи звуження), найбільш стійким елементом є модель, яка теж, хоч і повільніше, може виявляти динаміку залежно від внутрішніх чи зовнішніх змін у мові загалом, наприклад унаслідок занепаду старих форм через їх надлишковість. Отже, механізм відтворюваності – стійкості засвідчує нетотожну залежність: якщо фразеологізму властива стійкість, то йому автоматично властива відтворюваність, якщо властива відтворюваність, то це не означає, що він стійкий у часі.

Застереження про "можливу змінюваність цих складників" є саме тим чинником, що дає підстави кваліфікувати стійкість як відносну ознаку, оскільки писемні пам'ятки XVI–XVIII ст. переконують у варіантності як поширеному явищі в українській мові. І. В. Черевко акцентує на складності визначення стійкості ФО у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. Вона вважає, що для цього критично важливим є повне опрацювання корпусу джерел для з'ясування частотності вживання (показник стійкості). Крім того, дослідниця наголошує на застосуванні порівняльно-історичного методу: чим більше варіантів ФО існує на сучасному етапі, тим стійкішим він був у минулому [27: 25–26].

3. Варіантність. Варіантність є корелятом стійкості ФО. Цю характеристику зауважили ще під час інституалізації фразеології як окремої дисципліни у другій половині ХХ ст. Попри це, проблема варіантності досі не вичерпана і продовжує привертати увагу дослідників, які вивчають фразеологічну систему та динаміку її одиниць. Зокрема, Р. Мун вважає варіантність ознакою стійкості, що дало їй підстави виокремити квазісистемні варіанти (регулярні) і псевдоваріанти (оказіональні) [35: 92, 94]. Дискусійним питанням є те, як слід трактувати фразеологізми, що мають однакове чи схоже значення, але відмінні своїм лексико-граматичним оформленням. Це вимагає від мовознавців розроблення чітких критеріїв розрізнення фразеологічних варіантів і фразеологічних синонімів.

Відправною точкою є поняття "варіантність". А. П. Загнітко вважає варіантність універсальною властивістю мовної системи, що полягає у співіснуванні двох чи більше модифікацій однієї й тієї самої мовної одиниці, як-от фонема, морфема, лексема, конструкція чи семантичний комплекс [14: 1: 103]. Отже, ключовими є 1) зміна семантики зі збереженням структури фразеологізму та 2) збереження семантики за умови зміни / заміни однієї зі структурних одиниць фразеологізму. Це свідчить про те, що варіантність є одним зі шляхів розвитку синонімії та полісемії, а отже, динаміки фразеологізму зокрема і ФС мови загалом.

Українська фразеологія має значні напрацювання у вивченні варіантності ФО. Наприклад, Н. Д. Бабич розглядала лексичні варіанти ФО як фразеологічні синоніми [4: 6]. Водночас Л. Г. Скрипник дала більш докладне визначення фразеологічних варіантів: це традиційно усталені різновиди ФО, що співіснують у мовній системі і мають тотожне значення (або внутрішній образ для образних висловів), але відмінні одним, кількома або й усіма компонентами лексичного

складу чи граматичною структурою. Дослідниця класифікувала ці варіанти на лексичні, граматичні (формальні) та лексико-граматичні (змішані) [20: 122]. Зазначимо, що одночасна зміна всіх лексичних складників ФО є мало ймовірною, оскільки будь-яка заміна компонентів може спричинити розпад вислову та утворення нової ФО.

Варіантність як лінгвістична категорія може бути зреалізована у двох площинах: синхронії та діяхронії. Саме діяхронійний підхід дає змогу простежити історичний розвиток ФС мови і є актуальним, оскільки вможливає виявлення історичних (діяхронійних) варіантів із погляду синхронії. В україністиці діяхронійні студії варіантності нечисленні. Наприклад, О. С. Юрченко досліджував формування ФС української літературної мови кінця ХVIII – початку ХІХ століття, запропонувавши історичну класифікацію ФО. Він акцентував на тому, що в процесі руху сполучень слів до ФС виникають варіанти, які можуть співіснувати як рівноправні або ж один із них із часом зникає [28: 45–50]. І. В. Черевко трактує варіантність фразеологізмів як зміни, що не порушують їхньої семантичної стабільності [27: 47]. До того ж дослідниця, послуговуючись класифікацією "Фразеологічного словника української мови", виокремлює ФО, що постали в процесі історичного варіювання [27: 48–49].

Варіантність в аспекті діяхронії – це перманентна ознака фразеологізмів, що засвідчує динамічні процеси становлення тієї чи тієї форми, відомої сучасникам. Отже, стійкість і варіантність фразеологізму в діяхронії – збереження структури (з евентуальною варіантністю), складники якої виявляють семантичну цілісність.

4. Частотність. Відтворюваність і стійкість визначають ще одну додаткову ознаку – частотність. Тут радше потрібно говорити про периферійність цієї ознаки, оскільки діяхронія, як і синхронія, не може повною мірою включати частотність до категорійних ознак тому, що цей

параметр ураховує квантитативний параметр – кількість уживань будь-якого сполучення слів без опертя на реалізацію ним цілісної семантики, наявної метафоричності, експресії. У такому разі частотність розширює ФС термінологійними словосполученнями, вільними словосполученнями, пропріативними одиницями, передусім складеними антропонімами, топонімами та ергонімами. Критерій частотності, чи квантитативності, у такому разі нівелює специфіку діахронійних студій, оскільки він не враховує значну кількість фразеологізмів, що в пам'ятках зафіксовані один або кілька разів. Особливість історії мови в тому й полягає, що відсутність писемної фіксації будь-якої мовної одиниці не є свідченням відсутності її в мові того чи того періоду. Завданням дослідника є моделювання, конструювання історії слова чи сполучення слів у контексті розвитку мови відповідно до її стану в той чи в той період.

5. Нарізнооформленість. Це ознака, яка не викликає жодних сумнівів, – має бути мінімум два складники. Якщо на нарізнооформленість поглянути крізь призму номінативної функції, тоді наявність більшої кількості складників фразеологізму задовольнить семантичний критерій, тобто без додаткових тлумачень його значення буде зрозумілим пересічному мовцеві; якщо крізь призму експресивності, тоді наявність меншої кількості складників свідчитиме про його поширеність, загальнодоступність і найвищий вияв експресії, оскільки фразеологізм не потребує додаткових складників для реалізації семантики.

Науковці дискутують навколо того, якими мають бути складники фразеологізму – це поєднання тільки повнозначних слів чи службових і повнозначних. Фразеологи-синхроністи (Л. Г. Авксентьев, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко та ін.) вважають мовні одиниці, утворені з двох граматично і семантично нерівноправних складників, фразеологізмами. Ю. О. Божко звертає увагу на те, що, хоч

фразеологізми й виконують обставинну функцію, вони відмінні від прислівників [8: 18–19]. Вона пояснює цю відмінність тим, що в прислівнику відбувається послідовне перетворення лексичного значення відмінкової форми спочатку на граматичне значення обставини, а потім його об'єднання з граматичним значенням прийменника. Натомість у ФО формується нове, семантично цілісне фразеологічне значення, яке є синтезом лексичного і граматичного значень. Саме це цілісне значення, що не дорівнює жодному з них, дає підстави поставити прийменниково-відмінкові форми в один ряд з іншими фразеологізмами. Думку про фразеологічність прийменниково-відмінкових конструкцій обстоював П. І. Білоусенко, який терміном *мінімальна фразеологічна одиниця* називав фразеологізм, утворений унаслідок імплікації складниково більшого сполучення слів [7]. В утворенні таких фразеологізмів простежено паралель із потєбнянським "згущенням думки", а мінімальна ФО, чи мінімальний фразеологізм, у такому разі володіють потужнішою експресією та метафорикою, аніж коли до складу такого фразеологізму входила би ще й первинна лексема. Інше питання – чи засвідчені і якою мірою такі утворення в давніх писемних пам'ятках.

6. Фразеологічне значення. Фразеологізм як одиниця проміжного рівня між лексемою та реченням має свої особливості, детерміновані природою його структури та семантики. Думки про "надслівність" семантики фразеологізму мають під собою переконання, що фразеологізм реалізує семантику, відмінну від семантики кожного складника, проте яка дорівнює значенню іншого слова, що є семантичним синонімом.

Наявність у фразеологізмі специфічного значення виокремлює його з-поміж таких одиниць, як лексема, що має семантичну валентність для утворення сполучень слів, вільне словосполучення, термінологічне словосполучення, чи

складений термін, пропріативний складений ідентифікатор, у яких кожен складник зберігає семантичну автономність, водночас у поєднанні з тим чи тим словом реалізує переважно номінативну функцію. У складниках власне фразеологізмів спостережено затухання індивідуальної семантики, натомість метафоризація та експресивізація накладають на всі складники загалом нову семантику. В. Д. Ужченко описав цей процес як такий, де формування цілісного значення відбувається через переосмислення вихідного вільного словосполучення-прототипу. Він підкреслив, що втрата денотації вільно вживаними компонентами є, по суті, транспозицією сем у семемі лексеми в момент її входження до складу ФО [25: 21]. Однак це тільки один із варіантів утворення фразеологічного значення, тому що деактуалізація може спричиняти не тільки перегруповання сем у лексемах, що увійшли до складу фразеологічного сполучення чи єдності, а й розширення семантичної структури новою семою, яку лексема реалізує тільки у складі фразеологічного зрощення.

Визначити час появи у вільного словосполучення цілісного значення, що неможливо без набуття стійкості, досить складно навіть для істориків мови. Без урахування позамовних чинників зробити це майже нереально. Фразеологічне значення детермінує специфіку вживання фразеологізму в конситуації, адже утримує його структурне ядро для реалізації тієї чи тієї семантики, тоді як значення вільного словосполучення, термінологічного словосполучення, пропріативного складеного ідентифікатора може бути переміщене на будь-який складник залежно від конситуації, і цей складник можна вживати автономно як структурно-семантичний еквівалент усього сполучення слів. До прикладу, фразеологізм *точити ляс* 'вести пусті, беззмістовні розмови, марнуючи час' демонструє заміну синонімом чи дієслівного (*поточити, розводити,*

підпускати), чи іменникового (*баляси, баляндраси, бали*) складника, проте жоден складник не може перебрати на себе загальної семантики, тоді як семантику антропоніма, наприклад, *Денисюк Василь Вікторович* може репрезентувати будь-який його складник залежно від конситуації. Вільні та термінологічні словосполучення не мають потенцій для повної деактуалізації складників, а тому, розвинувши та реалізуючи відповідне фразеологічне значення, продовжують підтримувати семантичну тотожність кожного складника значенню всього сполучення слів, напр.: фразеологізм *абсолютний нуль* може і цілісно, і поскладниково реалізувати семантику 'нікчемна і непотрібна людина' залежно від конситуації. В. Д. Ужченко підкреслював, що про цілісність семантики фразеологізмів свідчить їхня відносна ідентифікація окремим словом (наприклад, гарний – *як маків цвіт* чи мовчати – *і вуст не розтулити*), здатність виступати окремим членом речення, відтворюваність у мовленні та стабільність їхнього компонентного складу і структури [25: 21].

Ця особливість становить неабияку проблему для окреслення одиниць ФС у діахронії, до якого часто зараховують термінологічні або вільні атрибутивно-субстантивні словосполучення, часто повторювані у вузьких контекстах одного стилю. Така специфіка їх функціонування є ознакою однозначності, тобто закріплення за ними термінологічно-номінативної функції, де атрибутив звужує, конкретизує семантику субстантивного складника.

Однак і вузькостильове закріплення термінологічних або вільних атрибутивно-субстантивних сполучень слів дає підстави говорити про їхню фразеологічну потенцію, що в умовах незначної кількості жанрів і стилів не змогла бути зреалізованою, а точніше – зафіксованою на папері. У дослідження такі сполучення слів залучено для студіювання традиційних

і нових стилів, яким властива закрита текстуальна система.

7. Номінативність. Як і будь-яка одиниця мови, яка має самостійне лексичне значення, фразеологізм номінує різні предмети, дії, якості, риси, явища, що свідчить про його логічне місце в лексико-фразеологічній системі. А. П. Загнітко визначає номінацію як процес найменування, що передбачає співвіднесення мовних одиниць із позначуваними об'єктами [14: 2: 295–296]. Суть цього процесу полягає у творенні та наданні назв пізнаним і виокремлюваним фрагментам дійсності, тобто у встановленні відношень між позначальним (мовною одиницею) і позначуваним (відповідним предметом, явищем, ознакою тощо). Завдяки цьому мовна одиниця стає компонентом класу рівнорядних сутностей і може функціонувати як предмет думки в смисловій структурі висловлення [14: 2: 295–296]. Це сутність первинної номінації, оскільки вторинна, послуговуючись готовими звукобуквеними комплексами та їх семантичними структурами, компаративним шляхом детермінує зміни в семантичній структурі ключової словесної одиниці, унаслідок семантичної взаємодії з якою зазнають змін і інші складники фразеологізму. Науковець пояснює вторинну номінацію як процес повторного використання вже наявної лексичної одиниці для найменування нового поняття. Суть його полягає в тому, що об'єкт отримує додаткову назву для досягнення стилістичного ефекту чи іншої мети [14: 2: 296]. Таке розуміння проєктує номінування як семантичний зв'язок між первинним і вторинним значенням, оскільки зберігає тісний зв'язок між вихідним і похідним поняттями, що стає очевидним при першому використанні сполучення слів, яке саме в такій формі починає закріплювати набуту семантику. Це доводить, що номінативну функцію виконують не всі одиниці, кваліфіковані як фразеологізми. Потрібна образність, внутрішня форма,

що можуть бути заховані в одному зі значень полісеманта, якими для давнього періоду були соматизми.

8. Метафоричність. Цей процес тісно пов'язаний з іншою ознакою фразеологізму – метафоричністю, яка визначає ступінь експресії під час функціонування. ССС, позначене метафоричністю, має набагато довшу історію, аніж стильово детерміноване сполучення слів. Це, зокрема, властиве тим одиницям, що мають своїм джерелом діловий чи юридичний жанри писемності, де традиційні поєднання слів радше становлять конструктивну одиницю без будь-яких ознак метафоричності, аніж є власне фразеологізмами. Саме такі ССС легко набувають міжстильових ознак, стаючи "нейтральними" через схожість позамовної ситуації, яку потрібно лінгвально мінімалізувати. Цей процес був властивий фразеологізмам здавна, а тому можна дискутувати з О. С. Юрченком, який, визнаючи багатство нейтральних фразеологізмів в українській мові XVII–XVIII ст., про наявність у них емоційно-експресивного складника зауважив: "Міжстильові ("нейтральні") ФО становлять один із багатих шарів фразеології як літературної мови другої половини XVII – XVIII ст., так і нової української мови. Нейтральність цих ФО умовна; "вони нейтральні у функціонально-стилістичному плані, бо не мають літературної підвищеності або зниженості, але не нейтральні в плані емоційно-експресивному, оскільки більшості з них притаманна ця якість. У багатьох нейтральних ФО емоційно-експресивне значення досить відчутне, на відміну від нейтральних слів воно наближається до емоційно-експресивного значення розмовних ФО" [28: 140]. Українське радянське мовознавство, яке перебувало під значним впливом російського радянського мовознавства, змушене було використовувати такі самі постулати, що проголошували панівним, по-перше, опис структури мови, а по-друге, мінімалізували діахронійні дослідження, які би

вказували на історичну відмінність між українською та російською мовами і, відповідно, на український шлях (як мова-джерело і як мова-посередниця) поповнення лексико-фразеологічного складу останньої. У цьому аспекті К. Клецова зауважила, що "спосіб трансформації структуралізму в історію лише частково адекватний завданням історика мови. Побудова системи для певних періодів в історії певної мови є нічим іншим, як застосуванням методів, розроблених для опису сучасної мови, до опису мови минулих епох. Реконструкція відношень між елементами для обраного проміжку на часовій шкалі призводить до опису явища минулих епох, але статичного опису, який не торкається суті мовних змін. Лише на наступному етапі, коли порівнюємо системи різних епох, ми можемо побачити зміни та інтерпретувати їх як історичні факти" [34: 77].

Метафоричність, яка лежить в основі експресивності передовсім лексем – ядра фразеологізму, є тією ознакою, що відокремлює власне фразеологізми від ССС – нейтральних термінологічних поєднань слів, штампів, кліше. Метафоричність, а відтак і експресивність – ознака індивідуальна, яка лежить в основі загального – менталітету, через що витворене індивідом одне сполучення слів, зрозуміле через панівну в тому чи в тому етносі образну систему, стає загальноприйнятою реакцією на первинно конкретний, а згодом схожий випадок, ситуацію, ознаку, рису та ін., закріплюючись у мові як її своєрідний вербальний рефлекс. Однак саме ця ознака слугує тією перепорою для діакроністів, яка змушує багатьох залишити поза межами досліджень власне фразеологізми і констатувати наявність у тому чи в тому тексті вже традиційних ФО, яких й ілюстративно представлено в давно опублікованих і адаптованих текстах, і які в більшості своїй продовжують функціонувати в такій самій або в дещо трансформованій формі в сучасній українській мові.

Метафоризація детермінує ланцюгову семантичну реакцію, результатом чого є поява внутрішньої форми фразеологізму, з'ясувати яку можна тільки через порівняння вільного і стійкого сполучення слів. У цьому аспекті М. В. Жуйкова зауважує, що семантичні трансформації базової номінації спрямовані внутрішнім образом певної реалії чи ситуації, сформованим на основі буквального значення слів, що її описують [13: 30]. Цей процес властивий абсолютно всім фразеологізмам, а тому недоречно таврувати такі одиниці коментарем "затемнена семантика". Потрібно визнати, що відсутність повноцінної писемної фіксації, знищення і фальсифікація писемних текстів унаслідок підкорення чи навіть геноциду етносу, а також екстралінгвальні чинники, що значною мірою детермінують динаміку ФС мови, суттєво зменшили шанси сучасників мати і повний набір фразеологізмів мови, й історії їхнього становлення.

Українські дослідники обмежують фразеологізм трьома критеріями – відтворюваністю, цілісністю значення та надсловністю. Л. Г. Скрипник зазначала, що критерії, які виділяють окремі дослідники – як-от дослівна неперекладність, незмінність складу, еквівалентність слову, метафоричність чи експресивно-емоційне забарвлення – не є універсальними. Вона підкреслювала, що ці ознаки, по-перше, не притаманні всім фразеологізмам, а по-друге, не допомагають чітко розрізняти фразеологічні та нефразеологічні одиниці мови. На думку дослідниці, через ці критерії до ФС мови можна помилково зарахувати найрізноманітніші одиниці з погляду їхньої семантики та граматичної структури [20: 21–22].

На нашу думку, ці критерії можна вважати факультативними для ССС, що становлять постійний набір фразеологізмів сучасної української літературної мови, тобто тих одиниць, які впродовж свого розвитку повністю або частково втратили експресивність через вихід на периферію лексичної

системи ключових слів із їх первинною семантикою, актуальною на час утворення фразеологізму. Актуалізувати експресивність давньої ФО можливо або за умови лексичної трансформації – заміни ключового слова лексемою, семантика якої актуальна на момент реакції в тій чи тій комунікативній ситуації, або контекстуально відповідно до позамовної ситуації. Найчастіше експресивної актуалізації зазнають ФО, джерелом яких є Святе Письмо або античність.

В. Д. Ужченко вважав експресивність "онтологічною рисою ФО", пояснюючи, що її основна роль – передавати через емоції наше ставлення до реальності, посилювати логічну й емоційну складову вислову та слугувати засобом суб'єктивного вираження мовлення [25: 23]. Експресивність, породжена позамовною дійсністю, детермінує подальшу метафоризацію чи метонімізацію, актуалізацію чи пасивізацію семантики. Цих процесів можуть зазнавати термінологійні сполуки різних сфер діяльності людини, а також ССС, переміщені на периферію. Наприклад, термінологійна сполука *слуга народний*, до якої П. Беринда в перекладній частині "Лексикону словенороського" подав відповідники *мучитель, катъ, цекларъ* [16: 117], у мові не була позначена експліцитною експресивністю, тим паче, що в усному та в писемному активному вжитку були перші дві лексеми, які проєктували наявність імпліцитної експресивності в терміносполуці. Суттєві зміни настали після 2010 року, коли вихід телесеріалу "Слуга народу" передував створенню однойменної політичної сили. Завдяки популістській пропаганді ("хліб і видовища") керівник цієї партії зміг стати Президентом України. Наразі в парламенті ця сила має монобільшість і постійно демонструє нехтування верховенством права, ухвалюючи закони, які суперечать Основному Закону, часто під виглядом використання чужих гасел. Власне, уся "діяльність" позначена емотивними

реакціями українців, які актуалізували давню термінологійну сполуку із семантикою, властивою давнім синонімам і сучасним нормативним лексемам: нині *слуга народу* – це не тільки представник політичної партії "Слуга народу", а будь-який керівник (пристосованець до політичної ситуації), який зі своїм найближчим оточенням ухвалює нелогічні та нерозумні рішення, наслідки від яких зазвичай негативні.

Різниця в поглядах мовознавців на експресивність фразеологізмів схована в дихотомії "синхронія : діяхронія": не можливо довести експресивність ССС, зафіксованого в пам'ятці, наприклад, XVI ст., оскільки від того часу нині нічого, окрім писемного тексту, не збережено. У цьому сутність людини та її внутрішнього світу, які не можна перемістити в минуле. І. В. Черевко, проаналізувавши фразеологізми в писемних пам'ятках, особливо наголошувала на факторах посилення експресивності. Вона вважала такими чинниками метафоричне, метонімічне чи гіперболічне переосмислення, що активізує асоціативні уявлення. Крім того, на її думку, до цих факторів належить римованість деяких ФО на основі звукової симетрії та градальне розміщення дієслів одного семантичного ряду (від нейтрального слова до розмовного компонента ФО зі зневажливим відтінком) у межах одного речення [27: 38].

Висновки й перспективи дослідження. В аспекті діяхронії фразеологізмам притаманні такі ознаки, як стійкість (часто слова у фразеологізмі не можна замінювати синонімами без зміни значення або руйнування структури, а перестановка слів може призвести до втрати його значення або до створення нового вислову), фразеологічне значення (має одне загальне значення, яке не можна вивести зі значень окремих слів), відтворюваність (фразеологізми використовують як готові мовні конструкції), метафоричність (багато фразеологізмів побудовані на асоціативних зв'язках або метафорах,

що надають їм яскравості та образності), експресивність (є реакцією на ту чи на ту подію, у більшості випадків закріплені за тим чи за тим стилем), номінативність (фразеологізм – це кількаслівне найменування об'єкта, явища, ознаки та ін.). Попри наявність такої кількості ознак, дефінітивне наповнення терміна *фразеологізм* є передовсім універсальним лінгвістичним конструктом, що відображає сутнісні, інваріантні ознаки мовної одиниці незалежно від конкретного етапу її функціонування чи фіксації. Дефініція фразеологізму має бути абстрактним, універсальним лінгвістичним інструментом, що охоплює інваріантні сутнісні ознаки цієї мовної одиниці.

Часовий проміжок досліджуваних пам'яток (синхронія чи діяxронія) є лише полем застосування цієї дефініції, а не її формувальним елементом. Саме це дає підстави вважати фразеологізмом у діяxронії та синхронії дво- або кількаслівну одиницю з різним ступенем ідіоматичності та метафоричності її складників, здатну до відтворюваності.

Перспективи дослідження вбачаємо в студіюванні всіх дискурсивних практик української мови в діяxронії для з'ясування тенденцій, що спричинили різні семантико-структурні трансформації цих одиниць мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев А. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Харків : Вища школа, 1988. 134 с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 136 с.
3. Алефіренко М. Ф. Фразеологізм. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. С. 801–802.
4. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови: [навч. посібник у 2-х ч.]. Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1972. Ч. 2. 91 с.
5. Баран Я. Фразеологія у системі мови. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 176 с.
6. Баран Я. А., Зимомря М. І., Білоус І. М., Зимомря І. М. Фразеологія: знакові величини. Вінниця: Нова книга, 2008. 256 с.
7. Білоусенко П. Про природу деяких мінімальних фразеологізмів в українській і російській мовах. *Мовознавство*: доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / відп. ред. В. Німчук. Київ: Пульсари, 2002. С. 291–295.
8. Божко Ю. О. Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Харків, 2002. 23 с.
9. Булаховський А. А. Загальне мовознавство. *Вибрані праці в п'яти томах*. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 1. 495 с.
10. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів: Просвіта, 1994. 62 с.
11. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови. *Мовознавство*. 2007. № 4–5. С. 3–12.
12. Єрмоленко С. Я. Сучасна українська літературна мова. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. С. 696–697.
13. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. Луцьк: РВВ "Вежа", 2007. 416 с.
14. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: [в 4 т.]. Донецьк: ДонНУ, 2012.
15. Калько В. В. Українські паремії: семантика, синтактика, прагматика. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2019. 562 с.

16. Лексикон словенороський Памви Беринди / підг. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 271 с.
17. Масенко Л. Т. Нова українська літературна мова. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. С. 432–434.
18. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Харків: Вища школа, 1977. 232 с.
19. Сивилова Я. Археологія на фразата. София: Университетско издателство "Св. Климент. Охридски", 2022. 247 с.
20. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наук. думка, 1973. 280 с.
21. Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ: Основи, 1998. 324 с.
22. Суховій О. О. Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 255 с.
23. Удовиченко Г. М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів. *Українська мова і література в школі*. 1965. № 2. С. 20–24.
24. Ужченко В. Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 1994. 34 с.
25. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ: Альма-матер, 2007. 400 с.
26. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. Київ: Наук. думка, 1999. 984 с.
27. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 236 с.
28. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови: кінець XVIII – початок XIX ст. Харків: Вища школа, 1984. 208 с.
29. Altenberg B. Phraseology of spoken English: The Evidence of Recurrent Word-combinations. *Phraseology. Theory, Analysis and Application* / Cowie A. P. (ed.). Oxford: Clarendon Press, 1998. Pp. 101–122.
30. Chlebda W. Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne. Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2005. 527 s.
31. Encyklopedia języka polskiego / Urbańczyk S. (red.). Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. 456 s.
32. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Połański K. (red.). Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. 732 s.
33. Glucksberg S. *Understanding figurative language: From metaphors to idioms*. Oxford University Press, 2001. 134 p.
34. Kleszczowa K. Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012. 310 s.
35. Moon R. *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-based Approach*. Oxford University Press, 1998. 352 p.
36. Nowakowska A. Świat roślin w polskiej frazeologii. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. 231 s.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Avksentiev, L. H. (1988). Suchasna ukrainska mova: Frazeolohiia [Modern Ukrainian Language: Phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola, 134 p. [in Ukrainian].
2. Alefirenko, M. F. (1987). Teoretychni pytannia frazeolohii [Theoretical problems of phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola, 136 p. [in Ukrainian].

3. Alefirenko, M. F. (2007). Frazеологізм [Phraseologism]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia* / ed. by Rusanivskiy V. M., Taranenko O. O., Ziabliuk M. P. et al. Kyiv: Vyd-vo "Ukr. entsyklopediia" im. M. P. Bazhana, pp. 801–802. [in Ukrainian].
4. Babych, N. D. (1972). Frazеологія української мови [Phraseology of the Ukrainian language]: [teacher's guide in 2 parts.]. Chernivtsi: Vyd-vo Cherniv. un-tu, part 2. 91 p. [in Ukrainian].
5. Baran, Ya. (1997). Frazеологія у системі мови [Phraseology in the language system]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 176 p. [in Ukrainian].
6. Baran, Ya. A., Zymomria, M. I., Bilous I. M., Zymomria I. M. (2008). Frazеологія: знакові вельчyny [Phraseology: significant values]. Vinnytsia: Nova knyha, 256p. [in Ukrainian].
7. Bilousenko, P. I. (2002). Pro pryrodu deiakykh minimalnykh frazeologizmiv v ukrainskii i rosiiskii movakh [About the nature of some minimal phraseological units in Ukrainian and Russian languages]. *Movoznavstvo: dop. ta povidoml. IV Mizhnar. konhr. ukrainistiv* / ed. by V. Nimchuk. Kyiv: Pulsary. Pp. 291–295. [in Ukrainian].
8. Bozhko, Yu. O. (2002). Pryimennykovo-vidminkova model ukrainskykh frazeologizmiv [Prepositional-case model of Ukrainian phraseological units]: PhD(c) thesis abstract: 10.02.01. Kharkiv, 23 p. [in Ukrainian].
9. Bulakhovskiy, L. A. (1975). Zahalne movoznavstvo [General linguistics]. *Vybrani pratsi v piaty tomakh*. Kyiv: Nauk. Dumka. Vol. 1. 495 p. [in Ukrainian].
10. Demskyi, M. (1994). Ukrainski frazemy y osoblyvosti yikh tvorennia [Ukrainian phrasemes and peculiarities of their creation]. Lviv: Prosvita, 62p. [in Ukrainian].
11. Yermolenko S. Ya. (2007). Movno-estetychni znaky kultury v istorii literaturnoi movy [Language and aesthetic signs of culture in the history of the literary language]. *Movoznavstvo*. № 4–5. Pp. 3–12. [in Ukrainian].
12. Yermolenko, S. Ya. (2007). Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia* / ed. by Rusanivskiy V. M., Taranenko O. O., Ziabliuk M. P. et al. Kyiv: Vyd-vo "Ukr. entsyklopediia" im. M. P. Bazhana, Pp. 696–697. [in Ukrainian].
13. Zhuikova, M. V. (2007). Dynamichni protsesy u frazeologichnii systemi skhidnoslovianskykh mov [Dynamic processes in the phraseological system of East Slavic languages]. Lutsk: RVV "Vezha", 416 p. [in Ukrainian].
14. Zahnitko, A. (2012). Slovyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i terminy [Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and Terms]: [in 4 vol.]. Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].
15. Kalko, V. V. (2019). Ukrainski paremyi: semantyka, syntaktyka, prahmatyka [Ukrainian paremies: semantics, syntactics, pragmatics]. Cherkasy: Publisher Chabanenko Yu. A., 562 p. [in Ukrainian].
16. Leksykon slovenoroskyi Pamvy Beryndy (1961) [Slovenoroskyi Lexicon by Pamva Berinda] / arranged and introduciton by V. V. Nimchuk. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 271p. [in Ukrainian].
17. Masenko, L. T. (2007). Nova ukrainska literaturna mova [New Ukrainian literary language]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia* / ed. by Rusanivskiy V. M., Taranenko O. O., Ziabliuk M. P. et al. Kyiv: Vyd vo "Ukr. entsyklopediia" im. M. P. Bazhana. Pp. 432–434. [in Ukrainian].
18. Medvediev, F. P. (1977). Ukrainska frazeologhiia. Chomu my tak hovorymo [Ukrainian phraseology. Why do we say that?]. Kharkiv: Vyshcha shkola, 232 p. [in Ukrainian].
19. Syvylova, Ya. (2022). Arkheolohiya na frazata [Archeology of the phrase]. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment. Okhridsky", 247 p. [in Bulgarian].
20. Skrypnyk, L. H. (1973). Frazеологія української мови [Phraseology of the Ukrainian language]. Kyiv : Nauk. dumka, 280 p. [in Ukrainian].

21. Sosiur Ferdinan de. (1998). Kurs zahalnoi lingvistyky [General Linguistics Course] / transl. from fr. By A. Korniiichuk, K. Tyshchenko. Kyiv: Osnovy, 324 p. [in Ukrainian].
22. Sukhovii, O. O. (2002). Frazеологія oratorsko-propovidnytskoi prozy Varlaama Yasynskoho [Phraseology of the oratorical and preaching prose of Varlaam Yasynsky]: PhD(c) thesis: 10.02.01. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 255 p. [in Ukrainian].
23. Udovychenko, H. M. (1965). Predmet frazeolohii ta semantychni typy frazeolohizmiv [The subject of phraseology and semantic types of phraseological units]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 2. Pp. 20–24. [in Ukrainian].
24. Uzhchenko, V. D. (1994). Istoryko-lingvistychnyi aspekt formuvannia ukraïnskoi frazeolohii [Historical and linguistic aspect of the formation of Ukrainian phraseology]: PhD thesis abstract: 10.02.01. Dnipropetrovsk, 34 p. [in Ukrainian].
25. Uzhchenko, V. D., Uzhchenko, D. V. (2007). Frazеологія suchasnoi ukraïnskoi movy [Phraseology of the modern Ukrainian language]. Luhansk: Alma-mater, 400p. [in Ukrainian].
26. Frazеологічний словник ukraïnskoi movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language] : in 2 books. (1999) / [arranged by V. M. Bilonozhenko et al.]. Kyiv: Nauk. dumka, 984 p. [in Ukrainian].
27. Cherevko, I. V. (2013). Frazеологія pamiatok ukraïnskoi movy XVI–XVII stolit: semantyka, struktura, styl [Phraseology of Ukrainian language records of the 16th – 17th centuries: semantics, structure, style]. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraïny, 236 p. [in Ukrainian].
28. Yurchenko, O. S. (1984). Formuvannia frazeolohichnoho fondu ukraïnskoi literaturnoi movy: kinets XVIII – pochatok XIX st. [Formation of the phraseological fund of the Ukrainian literary language: the end of the 18th – beginning of the 19th c.]. Kharkiv: Vyshcha shkola, 208p. [in Ukrainian].
29. Altenberg, B. (1998). Phraseology of spoken English: The Evidence of Recurrent Word-combinations. *Phraseology. Theory, Analysis and Application* / Cowie A. P. (ed.). Oxford: Clarendon Press. Pp. 101–122. [in English].
30. Chlebeda, W. (2005). Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne [Studies on Winged Words. Linguistic Interpretations]. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 527 p. [in Polish].
31. Urbańczyk, S. (red.). (1991). Encyklopedia języka polskiego [Encyclopedia of the Polish Language]. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 456 p. [in Polish].
32. Połański, K. (red.). (1999). Encyklopedia językoznawstwa ogólnego [Encyclopedia of General Linguistics]. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 732 p. [in Polish].
33. Glucksberg, S. (2001). Understanding figurative language: From metaphors to idioms. Oxford University Press, 134 p. [in English]
34. Kleszczowa, K. (2012). Tajemnice dynamiki języka [Secrets of language dynamics]. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 310 p. [in Polish].
35. Moon, R. (1998). Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-based Approach. Oxford University Press, 352 p. [in English]
36. Nowakowska, Ю А. (2005). Świat roślin w polskiej frazeologii [The world of plants in Polish phraseology]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 231 p. [in Polish]

Стаття надійшла до редколегії: 29.09.2025

Схвалено до друку: 28.11.2025